

*Тетяна Данилюк-Терещук***ЖАРТІВЛИВА ПІСНЯ В ПОЕМІ Т. ШЕВЧЕНКА
«ГАЙДАМАКИ»**

У статті стисло характеризуються особливості жартівливої пісні в поемі Т. Шевченка «Гайдамаки». Розглядається етноестетика жанру, його функції у фольклорі та авторському тексті. З'ясовано, що поет вперше використав жартівливу пісню як засіб характеристики персонажів. Виконавці таких пісень представляють два світи – «чужий» і «свій». Трагікомічну ситуацію своїм співом жартівливої пісні моделює Лейба. Його самоприниження переходить у національну площину: він ненависний як українцям, так і полякам. Іншого звучання набирає жартівлива пісня у виконанні кобзаря Волоха. Його місія – заспокоїти людські пристрасті, розбурхані кривавими подіями Гайдамаччини. Такий художній хід дозволяє авторові поеми розкрити амбівалентність емоцій не лише героїв, але й власне ставлення до кривавих подій національної історії.

Ключові слова: поема, образ, жанр, гумор, іронія, фольклористика, фольклоризм, жартівлива пісня, кобзар, парадокс.

Постановка наукової проблеми та її значення. Поемі «Гайдамаки» Тараса Шевченка не бракує дослідницького інтересу. Критична рецепція твору, починаючи від примітки Є. Гребінки в альманасі «Ластівка» 1841 р. [18, с. 371] й до сучасних досліджень Ю. Барабаша [2], Г. Грабовича [4], І. Дзюби [6], О. Федорука [17], О. Яблонської [21] переконує, що «Гайдамаки» – це «справжня магія слова, яка має величезний вплив на людей, навіть якщо вони цього до кінця й не усвідомлюють» [13, с. 2]. Ведучи мову про поему, вчені неминуче виходили на одну з ключових проблем її поетики – зв'язок з українським фольклором. Слушні міркування про фольклоризм Шевченкових «Гайдамаків» висловлені у працях О. Багрія [1], Л. Білецького [3], Ф. Колесси [8], М. Коцюбинської [9], Б. Навроцького [12], М. Сумцова [15] та інших. Мистецька спадщина поета засвідчує різні типи взаємин із фольклором – від прямого цитування пісенної строфи до авторської імпровізації в народному дусі.

Завдання цієї статті – з'ясувати особливості функціонування жартівливої пісні в поемі «Гайдамаки» Т. Шевченка.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів. С. Грица звертає увагу на три основні складові фольклорної проєкції в поезії Т. Шевченка, а саме: «1) ландшафний, історичний образ України, закодований у генетичній свідомості поета; 2) система пов'язаних із цим образом тем, фабул, які фігурують у поезії Т. Шевченка; 3) ритміка і структура творів, органічно спаяна з народними піснями, думами, і власний досвід поета, якого сучасники визнали кращим виконавцем народних пісень» [5, с. 34].

Найпевніші свідчення про зв'язок поеми «Гайдамаки» з усною словесністю маємо від самого автора. Народно-легендарний образ гайдамаччини Шевченко носив у пам'яті ще з дитинства. «Так дід колись розказував... / А я за ним...», – наголошував поет в «Епілозі» до поеми:

*Давно те минуло, як тими шляхами,
Де йшли гайдамаки, малими ногами
Ходив я, та плакав, та людей шукав,
Щоб добру навчили. Я тепер згадав,
Згадав, та й жаль стало, що лихо минуло.
Молодеє лихо! Якби ти вернулось,
Проміняв би долю, що маю тепер.
Згадаю те лихо, степи ті безкраї,
І батька, і діда старого згадаю...
Дідусь ще гуляє, а батько вже вмер.
Бувало, в неділю, закривши Мінею,
По чарці з сусідом випивши тієї,
Батько діда просить, щоб той розказав
Про Коліївщину, як колись бувало.
Як Залізник, Гонта ляхів покарав.
Столітні очі, як зорі, сяли,
А слово за словом сміялось, лилось:
Як ляхи конали, як Сміла горіла.
Сусіди од страху, од жалю німіли.
І мені, малому, не раз довелось
За титаря плакати. І ніхто не бачив,
Що мала дитина у куточку плаче.
Спасибі, дідусю, що ти заховав
В голові столітній ту славу козачу:*

Я її онукам тепер розказав [19, с. 187].

Автобіографічні вкраплення спостерігаємо й в інших розділах поеми («Приписах» і «Передмові»). Враховуючи творчу історію тексту, своєрідним автокоментарем до теми можна вважати й Шевченків запис у «Щоденнику» від 11 липня 1857 р. про улюблену гайдамацьку пісню «Ой поїзжає по Україні та козаченько Швачка...», слова з якої поет виносить епіграфом до розділу «Гонта в Умані» [20, с. 179]. Отож, звернення до фольклорних першоджерел у поемі увиразнює український топос, і читач-українець сприймає його на ментальному рівні: «У моїй хатині синє море грає, / Могила сумує, тополя шумить; / Тихесенько *Гриця* дівчина співає, – / Я не одинокий, є з ким вік дожить» [19, с. 132]. Співом «душі живої» Шевченко називає й свою розповідь про те, що «діялось на Україні 1768 року»:

*...один собі,
У моїй хатині
Заспіваю, заридаю,
Як мала дитина.
Заспіваю – море грає,
Вітер повіває,
Степ чорніє, і могила
З вітром розмовляє [19, с. 130].*

Примітно, що окрім автора, в «Гайдамаках» співають усі герої, а пісенний контекст вражає жанровим розмаїттям. Тут представлені історичні (козацькі, гайдамацькі), соціально-побутові, родинно-побутові (весільні, жартівливі, танцювальні) пісні, балади, міщанський романс і польська патріотична пісня. Та парадоксальним видається те, що у поемі про помсту, кровопролиття, жахи і ненависть, а за Шевченком «недолю козацького краю» [19, с. 157], кількісно переважають родинно-побутові жартівливі пісні і приспівки до танцю.

В усній словесності цей жанр у гумористично-розважальній формі відображає різні життєві явища і стосунки між людьми, а його основною ознакою виступає гумор. Жартівлива пісня запрограмована на відтворення комічних ситуацій, подій, вчинків, що реалізуються у відповідному сюжеті і композиції за допомогою відповідних художніх засобів, для неї характерна функціональна різноплановість, її мета «розважити, розвеселити, подарувати естетичну насолоду,

висміяти негативні риси характеру, негідні вчинки, поведінку, утвердити морально-етичні норми, перевиховати» [10, с. 318].

У «Гайдамаках» жартівливих пісень співають – Лейба («жид поганий») і «чортова кишень») і кобзар Волох («старець Божий»). У психологічному вимірі кожен із цих героїв співвідноситься із категорією «чужий» – «свій».

На думку Н. Зборовської, Лейба у Шевченковій структурі світу, означає заляканого, продажного прислужника. Відтак пісні, які він співає з переляку, чи на угоду конфедератам, відтворюють екзистенційний парадокс: незважаючи на власне приниження, він готовий старанно служити гнобителям [7, с. 25]. Жартівлива пісня, що повинна розвеселити, зняти емоційне напруження, навпаки, моделює ситуацію, що має трагічні наслідки. Її виконавець не просто принижується, а постає як людина, що не має гідності. Очевидний і хід думок автора «Гайдамаків»: Лейба – людина, що не має національної гідності:

*Перед паном Хведором
Ходить жид ходором,
І задком,
І передком
Перед паном Хведіркою [19, с. 140].*

Свого часу Ф. Колесса, коментуючи пісенний контекст поеми зауважував, що «наведену строфу Шевченко перейняв із усної традиції» [8, с. 234]. Отож, саме жартівлива пісня стає для Т. Шевченка засобом характеристики образу єврея-корчмаря.

Дослідники давно спостерегли, що в «Гайдамаках» Т. Шевченка «пісні кобзаря Волоха відіграють неабияку композиційну роль: вони йдуть з подіями, що розвиваються в поемі, і точно відповідають всім представленим моментам; їх автор використовує для вислову настрою народних мас» [1, с. 87]. Для поета, кобзар – носій народної пам'яті, що акумулює зв'язок між поколіннями («А мудро співає! Коли не послухаєш, усе іншу» [19, с. 150]). Моральний авторитет кобзарів зобов'язував їх перебувати в гушчині народного волевиявлення. Тут автор поеми цілком суголосний із народною традицією, у примітках він наголошує: «За гайдамаками ходив кобзар; його звали сліпим Волохом. (Дід розказував)», а у тексті читаємо:

По діброві понад Дніпром

*Козацька ватага.
А за ними кобзар Волох
Переваги-ваги
Шкандибає на конику,
Козакам співає... [19, с. 163].*

Більше того, Шевченко зрозумів і зафіксував «вищу місію “вохрестної братії” – бути провідником між Богом та людьми» [11, с. 125]. Пісні Волоха звучать як гасло: «За віру, за волю». Репертуар «старця Божого» дивує різноманітністю, але переважна більшість пісень у його виконанні – жартівливі й танцювальні. Зауважимо, що Шевченко як добрий знавець кобзарського співу, вповні слідує фольклорній традиції. Сучасні етномузикологи лише потверджують спостереження поета, наголошуючи, що репертуар сліпих бардів складався з трьох компонентів: 1) релігійної музики; 2) епосів, що сьогодні широко відомі як думи; 3) танцювальної музики і гумористичних пісень [14, с. 18]. На думку В. Кушпета, наявність танцювальних мелодій і жартівливих приспівок у старцівському виконанні «свідчила про раціональність їхньої діяльності, розуміння ними необхідності співіснування в людському житті духовної та світської складових» [11, с. 235]. Очевидно, що в «Гайдамаках» Т. Шевченка на «старця Божого», як духовного провідника, покладене непросте завдання – заспокоїти людські душі після протистоянь, не випадково, перед чи після найкривавіших сцен поеми звучить жартівлива пісня. Вона стає чи не єдиним порятунком у подоланні жаху перед «кривавим морем» у розділі «Бенкет у Лисянці»:

*А де ж Волох? Заспівай лиш
Нам старий кобзарю!
Не про дідів, бо незгірше
Й ми ляхів караєм;
Не про лихо, бо ми його
Не знали й не знаєм.
Веселої утни, старче,
Щоб земля ломилась, –
Про вдовицю-молодицю,
Як вона журилась [19, с. 170].*

Саме звучання жартівливої пісні поглиблює трагедію Гонти у розділі «Гонта в Умані». Його побратим Залізник гукає кобзареві:

«Ану, навісний, / Ушквар нам що-небудь, нехай земля гнеться, / Нехай погуляють мої козаки» [19, с. 184]. Зауважимо, й кобзар тут вже не «старець Божий», а «навісний» – навіжений, божевільний. Сказане вище частково пояснює одну із функцій жартівливої пісні в «Гайдамаках» – амбівалентність емоцій поеми («сумно, страшно, а згадаєш – серце усміхнеться» [19, с. 158]).

Можемо говорити й про те, що саме Т. Шевченко своєю увагою до народної жартівливої пісні, підніс її до рівня повноцінного фольклорного жанру, відкинувши певні упередження своїх сучасників. Адже навіть такий авторитетний знавець української пісні, як М. Максимович, публікуючи сім жартівливих пісень у збірнику «Малороссийские песни» вдавався до коментаря-виправдання про те, що «наконец должно сказать, что у них (українців. – Т. Д.) находится очень много песен веселых и карикатурных, иногда весьма забавных, но наиболее таких, при конце коих всегда покраснеет стыдливость, и которые большею частию составляют изустную собственность народа, а не принадлежность поэзии. Веселость у них не такова, как в песнях Краковяков, – она превращается либо в грубое, либо в непристойное. Их воображение, от досуга или с горя разгулявшееся, не знает себе меры» [16, с. XIX].

Т. Шевченка не тривожив фривольний зміст жартівливої пісні, бо поет розумів, що тут нуртує вир емоцій, гумору, іронії, почуттів. «Саме сприймання Шевченком народної пісні було актом творчим, бо поет, – наголошує Михайлина Коцюбинська, – схоплював відразу її всю як єдине ціле з думкою, мелодикою, вона осідала в його свідомості, мов скарб, що належить йому, зливалася з народним характером, побутом, з рідним пейзажем, пам'ятними епізодами історії, з болями і надіями народу» [9, с. 95].

Висновки. Аналізуючи пісенний контекст «Гайдамаків», переважна більшість дослідників приходять до висновку про те, що в поемі жартівлива пісня представлена як уснопоетичними зразками, так і «індивідуальними Шевченковими варіаціями на теми народнопісенної творчості» [8, с. 234]. Поет вперше використав цей фольклорний жанр для характеристики персонажів. Виконавці жартівливої пісні – Лейба і кобзар Волох представляють у поемі два світи. Корчмар своїм співом моделює трагікомічну ситуацію, у якій приниження його людської гідності переходить у національну площину. Він «чужий» і в українському, і в польському світі. Інший

виконавець жартівливих пісень – кобзар Волох постає носієм національної ідеї, значить «своїм». Його місія як «старця Божого» – заспокоїти людські пристрасті, розбурхані кривавими подіями Гайдамаччини. Такий художній хід дозволяє авторові поеми розкрити амбівалентність емоцій не лише героїв, але й своє ставлення до кривавих подій національної історії. Для Т. Шевченка гайдамацький «кривавий бенкет» не лише справедлива помста за горе, сльози, знущання, але й глибока душевна рана («серце болить, а розказувать треба» [19, с. 512]).

Т. Шевченко одним із перших звернув увагу на важливий компонент національної етноестетики жартівливої пісні. Він свідомо вдається до прямого цитування фольклорних зразків, бо саме в них, на думку поета, яскраво представлено справжній народний характер і волю до життя. Його власні фольклорні записи, як і поетичні стилізації лише підтверджують те, що митець надто серйозно ставився до жанру жартівливої пісні. Примітно, що після «Гайдамаків» вона зазвучить у поемах «Мар'яна-черниця», «Слепая», «Невольник» та інших.

Джерела та література

1. Багрій О. Т. Г. Шевченко / О. Багрій. – Х. : Держ. вид-во України, 1930. – Т. 1. Оточення. Мотиви творчості. Стиль, 1930.
2. Барабаш Ю. Кому належить помста? / Юрій Барабаш // Барабаш Ю. Тарас Шевченко : імператив України. Історіо- й націософська парадигма. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – С. 101–122.
3. Білецький Л. «Гайдамаки» Шевченка / Леонід Білецький // ЛНВ. – 1930. – Т. 101. – С. 247 – 255.
4. Грабович Г. Шевченкові «Гайдамаки»: Поема і критика / Григорій Грабович. – К. : Критика, 2013. – 360 с.
5. Грица С. Три складові фольклорної проекції в поезії Тараса Шевченка / Софія Грица // Народна творчість та етнологія. – 2013. – № 3. – С. 34-39.
6. Дзюба І. Тарас Шевченко. Життя і творчість / Іван Дзюба. – К. : Видав. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 718 с.
7. Зборовська Н. Без задавнених комплексів і стереотипів / Ніла Зборовська // Слово і час. – 1997. – № 3. – С. 23–26.
8. Колесса Ф. Студії над поетичною творчістю Т. Шевченка / Ф. Колесса // Фольклористичні праці. – К. : Наук. думка, 1970. – С. 172–267.

9. Коцюбинська М. Народнопісенне коріння поезики Шевченка / Михайлина Коцюбинська // Коцюбинська М. Мої обрії : в 2 т. – Т.1. – К. : Дух і літера, 2004. – С. 95–105.
10. Крук У. Структурна типологія комічного в українських народних родинно-побутових піснях / Уляна Крук // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. Вип. 37. – 2006. – С. 317–324.
11. Кушпет В. Старцівство : мандрівні старці-музиканти в Україні (XIX – поч. XX ст.): Наук. вид. / Володимир Кушпет. – К. : Темпора, 2007. – 592 с.
12. Навроцький Б. «Гайдамаки» Т. Шевченка. Джерела. Стиль. Композиція / Борис Навроцький. – К. : ДВУ, 1928.
13. Ніколайчук І. Для осмислення Шевченкових «Гайдамаків» не існує готової формули / Ірина Ніколайчук // Світ. – 2013. – № 25-26 (липень). – С. 1–2.
14. Нолл В. Моральний авторитет та суспільна роль сліпих бардів в Україні / Вільям Нолл // Родовід : Наукові записки до історії культури України: дослідження ; архівні матеріали ; публіцистика. – 1993. – № 6. – С. 16–26.
15. Сумцов Н. Етнографизм Тараса Шевченко : (Памяти В. Ф. Миллера) / Н. Сумцов // Этнографическое обозрение. – 1913. – Кн. 98–99. – № 3–4.
16. Українські пісні, видані М. Максимовичем. Фотокопія з видання 1827 р. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – С. XIX.
17. Федорук О. Перше видання Шевченкових «Гайдамаків» : Історія книжки / Олесь Федорук. – К. : Критика, 2013. – 152 с.
18. Шевченко Т. Глава I. З поеми «Гайдамаки» // Ластівка. Сочинения на малороссийском языке.<...> Повести и рассказы, некоторые народные малороссийские песни, поговорки, пословицы, стихотворения и сказки собрал Е. Гребенка – СПб., 1841. – С. 371–377.
19. Шевченко Т. Гайдамаки / Тарас Шевченко // Повне зібрання творів : у 12 т. / Редкол. : М. Г. Жулинський та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія 1837–1847 / Перед. слово І. М. Дзюби, М. Г. Жулинського. – С. 128–190.
20. Шевченко Т. Щоденник / Пер. з рос. О. Кониського ; передм. та пер. віршів В. Шевчука // Тарас Шевченко. – К. : Школа, 2003. – 272 с.
21. Яблонська О. «Гайдамаки» Т. Шевченка : внутрішня свобода, національна історія, християнська традиція / О. Яблонська // Тарас Шевченко і народна культура : зб. пр. міжнар. 35-ї наук. шевченківської конф. ; Черкаси, 20-22 квіт., 2004 р. : у 2 кн. – Черкаси : Брама-Україна, 2004. – Кн. 2. – С. 13-20.

Данилюк-Терещук Татьяна. Шуточная песня в поэме «Гайдамаки» Тараса Шевченко. В статье кратко характеризуются особенности шуточной песни в поэме Т. Шевченко «Гайдамаки». Рассматривается этноэстетика жанра, его функции в фольклоре и авторском тексте. Особенное внимание обращается на то, что поэт впервые использовал шуточную песню как средство

характеристики персонажей. Исполнители таких песен представляют два мира – «чужой» и «свой». Трагикомическую ситуацию своим пением шуточной песни моделирует Лейба. Его самоуничижение переходит в национальную плоскость: он ненавистен как украинцам, так и полякам. Иное звучание приобретает шуточная песня в исполнении кобзаря Волоха. Его миссия – успокоить человеческие страсти, вызванные кровавыми событиями Гайдаматчины. Такой художественный ход позволяет автору поэмы раскрыть амбивалентность эмоций не только героев, но и собственное отношение к кровавым событиям национальной истории.

Ключевые слова: поэма, образ, жанр, юмор, ирония, фольклор, фольклористика, шуточная песня, кобзарь, парадокс.

Tetiana Danyluk-Tereshchuk. Humorous song in Taras Shevchenko's poem «Gajdamaki». This article briefly describes the features of humorous songs in Shevchenko's poem «Gaydamaki». It is considered ethno esthetic genre, its function in folklore and author's text. It is found that the poet first used humorous song as a means of features characters. Artists of such songs present two worlds - the «foreign» and «own». Tragicomedy situation by their singing humorous songs emulates Leiba. His self-abasement goes to the national plane: he hated both by, Ukrainian and by Polish. Another sounding humorous song gains after performing by kobzar Volokh. His mission is to appease human passions raging after bloody events of Haydamachchyna. This art course allows the author of the poem reveal the ambivalence of emotions not only characters, but also their own attitude to the bloody events of national history.

Key words: poem, image, genre, humor, irony, folklore science, folklorism, humorous song, kobzar, paradox.